

ARAşTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Osmanlı Bürokrasisinde Kaplıca Turizmi

Spa Tourism in The Ottoman Bureaucracy

(Sorumlu Yazar) Mehmet Ali KARAMAN*

* Prof. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Değirmenler, İstiklal Yerleşkesi, 15000 Burdur Merkez/Burdur.
ORCID: 0000-0002-9875-6193
E-posta: malikaraman@hotmail.com

MAKALE BİLGİLERİ

Makale işlem bilgileri:

Gönderilme tarihi: 16 Mayıs 2025
Birinci düzeltme: 25 Mayıs 2025
Kabul: 11 Eylül 2025

Anahtar sözcükler: Turizm, kaplıca, sağlık turizmi

ARTICLE INFO

Article history:

Submitted: 16 May 2025
Resubmitted: 25 May 2025
Accepted: 11 September 2025

Key words: Tourism, spa, health tourism

ÖZ

Turizm olgusu, her ne kadar modern dönemlere ait bir kavram olarak bilinse de pratiğı kadim bir geçmişe dayanır. Turizmi tarihsel süreç içerisinde insanlığın kendi sosyal çevreleri dışındaki yerleri görme ve çevrede olan biteni öğrenme arzusu olarak kavramsallaştırmak mümkündür. Sürekli hareket halinde olan topluluklar savaşlar veya ticaret vasıtasıyla veya tüccarlar marifetiyle farklı coğrafya ve topluluklarla ilişki içerisine girmişlerdir. Bu etkileşimin sonucunda gözlem ve tespitlerini aktararak fertlerin doğasında olan merak hissiyatına hizmet etmişlerdir. Böylece eylemin farkında olarak ya da olmayarak daha sonraları turizm denilecek olguya hizmet etmişlerdir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha sistemli hale gelen turizm faaliyetleri zamanla daha tematik hale geldi. Bu bağlamda kaplıca turizmi kavramı Avrupa'da yayılmaya başladı. Esasen tarihsel geçmişi eski çağlara dayanan ve sağlık turizminin önemli bir parçası olan kaplıcalar şifa arayan ve bunun için farklı coğrafyalara gitme eğiliminde olanların gözdesydi. Özellikle Anadolu coğrafyasında fazlaca yer alan bu tür yerler bölgede hakimiyet kurmuş medeniyetlerin önemli merkezleri konumundaydı. Bu çalışma Osmanlı arşiv vesikaları kapsamında XIX. yüzyılda kaplıcalarının devlet erkanı tarafından ne şekilde kullanılıp korunduğuna dair analizleri içermektedir.

ABSTRACT

Although the phenomenon of tourism is generally considered a concept belonging to modern times, its practice has a long and ancient history. In the historical process, tourism can be conceptualized as the desire of humanity to see places beyond their own social environments and to learn about what is happening around them. Communities that were constantly on the move, whether through wars, trade, or merchants, engaged with different geographies and communities. As a result of this interaction, they conveyed their observations and findings, thus serving the innate curiosity of individuals. In doing so, whether consciously or not, they contributed to what would later be known as the phenomenon of tourism.

From the second half of the 19th century onwards, tourism activities became more systematic and gradually took on more thematic forms. In this context, the concept of spa tourism began to spread in Europe. Essentially, spas—which date back to ancient times and constitute an important part of health tourism—were favored by those seeking healing and inclined to travel to different regions for this purpose. In particular, these types of places, abundant in Anatolia, became significant centers for the civilizations that dominated the region. This study includes analyses based on Ottoman archival documents regarding how spas were used and protected by state officials in the 19th century.

Makalenin kaynak gösterme şekli:

Karaman, M. A. (2025). Osmanlı Bürokrasisinde Kaplıca Turizmi, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 37 (1): 123 - 132. <https://doi.org/10.17123/atad.1701091>

GİRİŞ

İnsanların yaşadıkları ortamlardan başka yerlere gitmeleri, insanlık tarihinin başından beri süren gelen bir eylemdir. Bu faaliyetler ilk zamanlarda uygun yaşam alanı bulma isteğıyle ortaya

çıkmiştir. Ancak zaman içinde bu hareketlerin amaç ve şekilleri değişmiştir. Savaşların getirdiğı sosyal hareketlilik, yer değıştirme ya da göç olgusunun en önemli sebeplerindendir. Böylelikle topluluklar zorunlu da olsa yeni yerler görme ve

buralarda yaşam alanları oluşturma eğilimine girmişlerdir.

Zaruret haricinde bir yerden başka bir coğrafyaya gidişin seyahat olarak nitelendirilmesi veya turizm faaliyeti olarak değerlendirilmesi sonraki dönemlere denk gelir. Gelişen ve değişen dünya düzeninde bu durum dönemlere ve bölgesel özelliklere göre farklı sınıflandırmalar ve başlıklar altında toplanabilir. Örneğin kış turizmi, doğa turizmi, sağlık turizmi başlıkları bunlardan bazılarıdır. Öyle ki bu başlıklar kendi içlerinde de spesifik gruplara ayrılmıştır. Kaplıca seyahatleri sağlık turizmi altında ele alınmak suretiyle son zamanların en gözde turizm faaliyetleri arasına girmiştir. Dünyanın volkanik özelliklere sahip bölgelerinde daha ziyade görülen yeraltı sıcak sularının çeşitli hastalıklara iyi geldiği algısının tarihsel geçmişi çok eski zamanlara rastlar. Avrupa'da sıcak su kaynaklarının mimari tesislere dönüştürülmek suretiyle kullanılmasının tarihi milattan önce 2000'li yıllara dayandırılmaktadır. Yeraltı suları açısından oldukça zengin olan Anadolu'da ise neredeyse 4000 yıllık bir geçmişe sahip olan bu kültürün tarihi temeli Hititlere kadar gitmektedir (Karakaya 2001). Selçuklu Sultanlarının dahi bu merkezlerde şifa aradıkları bilinmektedir. Örneğin Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubat'ın nikris hastalığına yakalanmış ve tedavi amacıyla Iğın'daki kaplıcada şifa aramıştır. Hatta Sultanın şifa bulması üzerine bu merkezde kaplıca üzerine bir kubbe, camekan ve büyük bir havuz yaptırdığı Evliya Çelebi tarafından da aktarılmıştır (Balciogulları 2013). İlk çağlardan günümüze tedavi ve dini amaçlarla kullanıldığı düşünülen bu kaynaklardan sistemli bir şekilde faydalanılması ve onların gelişimi Roma dönemine rastlamaktadır. Romalıların, ağırlı, sızılı hastaların ve savaşta yaralanan, yorgun düşen askerlerin kaplıca suyuna girmekle yaralarının çabuk kapandığı ve az zamanda zindelik kazandıklarını görerek, her gittikleri yerde şifalı sular üzerine önemli tesisler kurmuşlardır (Taşlıgil 1995). Öte yandan Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde de kaplıca faaliyetleri görülmektedir. Alman coğrafyasında Baden, Wiesbaden ve Karlsbaden ile Fransa'da Aix Les Baines kaplıcalarının öte yandan İngiltere ve Belçika gibi merkezlerde de

benzer tesisler XIX. yüzyılın ikinci yarısı itibarı ile üne kavuşmuştur (Akbulut 2010).

Osmanlı Coğrafyasında Kaplıca

Kelime kökü olarak kapalı ılıca, halk arasında da sıcak su anlamına gelen kaynarca ya da kaplıca terimi, ılı su, ısı su, germâbe, kudret hamamı, hudâi hamam ve âbizenne gibi isimlerle de bilinir. Anadolu coğrafyasında sıcak yer altı suları bulunan bölgelerin yer adları da buna göre verilmiştir. Mesela Germe, Germiab, Germili, Terme, Çermik, Ilica, Ilıcalar, Kaynarca buna örnek verilebilir (Karakaya 2001). Yer altı sularının şifa kaynağı olması Kur'an'da da zikredilen bir husustur. Örneğin Enbiya Suresinin 83. ayetinde Eyüp Peygamberin hastalığına şifa dilemesi ve yer altından çıkan bir suyun şifa kaynağı olarak gönderilmesi bahsi geçmektedir. Bu durum İslam toplumlarında kaplıca kültürünü arttıran bir etkiye sahip olmalıdır (Enbiya 83- Sad 42). İslam toplumlarında kaplıcalara ilginin fazla olması devletin en üst kademesinin de ilgisine neden olmuştur.

Osmanlı döneminde kaplıcalar hem sağlık hem de sosyal yaşam açısından önemli bir yer tutuyordu. Osmanlılar, kaplıcaları sadece temizlik ve ibadet için değil, aynı zamanda tıbbi tedavi ve sosyalleşme alanı olarak da kullanıyordu. Bunlar Roma ve Bizans dönemlerinden kalan birçok kaplıcalar olmakla beraber Osmanlılar tarafından restore edilmiş ayrıca yeni termal tesisler de inşa edilmiştir. Bu durum Dersaadet'e has bir politika değildir. Balkanlarda ya da farklı merkezlerdeki kaplıcalar da devlet tarafından onarılmıştır (BOA, YB. 021, 88/69).

Kaplıcalar her ne kadar hamamlarla aynı kategoride değerlendirilse de ek olarak temizlikten arınma özelliklerinin yanı sıra hastalıklardan kurtulma ümidi ve beklentisinin olduğu mekanlar olarak bilinmiştir. Kendilerine has mimari anlayışının olduğu, bu alanlar farklı bir sosyal kültür mekanları olarak da hizmet vermişlerdir. Sosyalleşme adına dönemlerinin en önemli toplanma merkezlerinden biri olma özelliğini taşımışlardır. Dersaadet'e yakın olma özelliğinden dolayı Bursa ve Yalova coğrafyası Osmanlı kaplıca kültüründe son derece önemli bir yer

sahiptir. Çoğu kubbeli tipik hamam mimarisine sahip bu yapıların en eskisi Bursa Çekirge semtindeki Armutlu Hamamıdır. Tarihi geçmişinin I. Murad dönemine ait olduğu bilinen yapı Bizans kaplıca kültüründen Osmanlı hamam anlayışına geçişin en belirgin özelliklerini taşımaktadır (Yılmazyaşar 2018). Aşıkpaşazade ve Neşri Sultan I. Murad'ın bu bölgede kaplıca inşasındaki faaliyetlerinden bahseder (Atsız 1992), (Neşri 1995). Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde de zikredilen yapı ile alakalı "*Hüdâvendigâr tarafından yaptırılmış olup, büyük bir kubbenin ortasında on bir havuzdan meydana gelmiştir*" ifadesini kullanmıştır (Balciogulları 2013).

Bursa civarındaki kaplıcalarla alakalı İbn Batuta'nın da seyahatnamesindeki izlenimleri dönemin kaplıca algısına fikir verir mahiyettedir. "*Şehir dışında sıcak akan bir menba var; büyük bir göle dökülüyor. Onun üzerine iki hamam yapılmış, biri erkekler, diğeri kadınlara ait. Hastalar uzak diyarlardan gelip bu kaplıcada şifa bulurlar. Burada yolcuların konaklayacağı bir zaviye vardır. Gelen üç gün kalır ve doyurulur. Orayı Türkmen hükümdarlarından biri yaptırmış*" (İbn Batuta 2004).

Kaplıcalar sadece şifa dağıtan hamamlar olma özelliğinin ötesinde çevrelerindeki sosyal hayatı da doğrudan etkileyen yerler olma özelliği taşımışlardır. Şifalı sulara girme gayesiyle bölgeye gelen insanlar etrafına inşa edilen mekanlarda konaklama ve gündelik yaşam ihtiyaçlarını da gidermekteydiler. Bu yerler genellikle kaplıcaların da bünyesinde bulunduğu vakıflar marifetiyle hizmet vermekteydiler (Şahin Allahverdi 2019). Çok sayıda yabancı seyyah da Osmanlı coğrafyasındaki hamam ve şifalı su kültürüne dikkat çekmiştir. Anadolu'daki ve İstanbul'daki hamam ve kaplıcaları bütün detaylarıyla ele alan yabancı seyyahlar seyahatnamelerinde hamam ve kaplıcaları temizlikten arınma yerinin ötesinde hem birer şifa kaynağı hem de bireylerin sosyalleştiği mekanlar olarak aktarmışlardır (Şahin 2007).

Osmanlı Arşivlerinde kaplıca ve yer altı sularının kullanılması ile alakalı çok sayıda vesika bulmak mümkündür. Bu belgeler daha ziyade yer altı suları ve kaplıcaların bakım ve onarımları ile sağlık açısından daha kullanışlı bir hale

getirilmeleriyle alakalı bürokratik yazışmalardan ibarettir (BOA, MVL, 1042-19). Bürokrasi bu konu ile ziyadesiyle ilgilenerek Anadolu'dan Balkanlara (BOA, A.}MKT.MHM, 367-32) çok sayıda kaplıcanın sağlık koşullarına uygunluğu üzerinden tahlillerinin yapılması süreçlerini takip etmiştir (BOA, DH.MKT,781-51). Yine bu vesikalar arasında bu gibi yerlerin işletme ve imtiyaz haklarının kime ya da kimlere verildiğine dair bilgiler yer almaktadır (BOA, Y.PRK.UM, 26-43). Öte yandan kaplıca bölgelerine halkın rahatlıkla ulaşması ve konaklaması için imar ve inşaa faaliyetleri sürdürülmüştür. Kaplıcaya giden yollar onarılmış ve kontrolleri sağlanmıştır (BOA, MVL, 682-79). Ayrıca kaplıcaların gerekli düzeyleri gerekse akış oranlarının takibi de yapılmıştır. Ayrıca deprem gibi doğal afetlerin ardından sulara bir artış olup olmadığı tespit edilmiştir. Örneğin hareket-i arz (deprem) öncesi Bursa eski kaplıca ve Çekirge kaplıcalarında suyun otuz altı kıyyeden yüz yirmi kıyyeye baliğ olduğuna dair kayıtlar söz konusudur (BOA, A.}MKT.MHM.414-89). Kaplıca ve yer altı sularının tahlilleri düzenli bir şekilde yapılmak suretiyle takibi yapılmıştır. Kimyagerler tarafından tetkik edilen suların neticeleri merkeze rapor edilmiştir. İlgili raporların birinde tahlili yapan kimyagerin bu konuda ciddi gelirler sağlayabileceği de bildirilmiştir (BOA, Y.PRK.SGR, 3-19). Osmanlı Devleti, kaplıcalara sağlık açısından büyük önem verdiği için bu durum, Avrupa'nın da dikkatini çekmiştir. Bunun sonucunda, yurt dışından sağlık amacıyla Osmanlı Devleti'ne birçok ziyaret gerçekleştirilmiştir (Başaran ve Algül 2024). Kaplıcaları Avrupa'daki kaplıca standartlarına getirmek amacıyla teklifler gelmiştir (BOA Y.PRK. BŞK. 8-35).

Kaplıcalar çeşitli hastalıklar için şifa merkezidir. Bu bağlamda tedavi için kaplıcaya ihtiyaç duyan hastalar hastalığına uygun kaplıca merkezlerine gönderilmiştir. Bu hastaların tedavi masrafları genellikle Osmanlı devlet hazinesinden karşılanmıştır. Arşiv kayıtlarından kaplıcalarda tedavi alacak olan hastaların listesine de rastlanmaktadır. Örneğin Bandırma'nın Geyikler mevkiinde kaplıca, çamur (belgede bataklık şeklinde geçmektedir) ve yer altı sularında teda-

verileri için gönderilecek hastaların raporları hekimler tarafından yazılmış ve tedavi olacakların listeleri de istenmiştir. Ayrıca bu hastalar hekimlerin raporlarıyla belirlenmiştir (BOA, DH.MKT, 2026-87).

Kaplıcalar bilimsel ve tıbbi yaklaşımlarla kullanılmıştır. Kaplıcalarda vazifelendirilmek üzere doktorlar tayin edilmiştir. Kaplıcalarda Müslüman hekimlerin yanında yabancı hekimler de görev yapmıştır (BOA, İ.MVL 384-16810).

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren oldukça artan kaplıca turizminin zamanla daha da kurumsallaştığı anlaşılmaktadır. Öyle ki artık dönemin basınında kaplıca reklamları görülmeye başlamıştır. Avrupa kaplıcaları özellikle askerlerin ve diğer toplum kesimlerinin tedavi edildiği önemli merkezler haline gelmişti. Bu anlamda Osmanlı basını Avrupa'daki kaplıca merkezlerinin reklamlarına sahne olmaya başladı. Örneğin İkdam gazetesinin Birinci Dünya Savaşı yıllarına denk gelen nüshalarında Almanya'nın Karlsbad kaplıcalarının reklamları boy göstermekte idi. Reklamda orman içerisinden fevkalade latif yollar ve dağ şimendiferleri bulunduğu bilgisi okuyucuyla paylaşılyordu. Yine Tanin gazetesinin 21 Mayıs 1915 tarihli sayısında Karsbad Emperyal Otel başlığıyla otelin resimleri ve detaylı bilgisi aktarılmıştır. Reklam içerisinde, 300 oda, 100 hamam, 50000 metre merbu® bahçe, dağların saf havası ve manzaralı odaların ayrıntısı verilmiştir. Ayrıca reklamda oda fiyatları da belirtilmiştir. 6-7-10 ve 12 kron olan fiyatlara tenvirat ve teshin (aydınlatma ve ısıtma) dahildir ayrıntısı aktarılmıştır. (İkdam 21 Mayıs 1915).

Bu dönemde Karlsbad o kadar ünlü ve şifa veren bir kaplıcadır ki Mustafa Kemal Paşa'da tedavi olmak için 1918'de burada bulunmuştur. Karlsbad, günümüzde Çek Cumhuriyeti sınırları içinde, Bohemya bölgesinde bulunan Karlovly Vary'dir. Mustafa Kemal sol böbreğindeki iltihaplanma nedeniyle ülke içinde tedavi olmayınca Dr. Rasim Ferit'in önerisiyle tedavisini yurt dışında yaptırmaya karar vermiştir. Kaplıca tedavisi için gerekli izinleri aldıktan sonra da 25 Mayıs 1918'de Viyana'ya gitmek üzere yola çıkmıştır. Buradan kaplıca tedavisi görmek üzere 30 Haziran 1918'de trenle Karlsbad'a hareket et-

miştir. Karlsbad'da Dr. Vermer tarafından tedavi edilmiştir. Ancak tedaviden istediği sonucu alamamıştır (İnan 1983).

Osmanlı Memurlarına Sağlıkları İçin Kaplıca İzni Verilmesi

Geleneksel Osmanlı kamu bürokrasisi, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren köklü bir değişime uğramıştı. Bu değişim Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876) artarak devam etti (Yüksel 2014). Dolayısıyla XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde değişim ve dönüşümün en yoğun olduğu dönemdir. Özellikle Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve sonrasında da Tanzimat Fermanı'nın ilanı bürokrasinin önem kazandığı hatta bürokratların seyfiye diye bilinen asker sınıfının önüne geçtiği dönemdir. Tanzimata kadar memurların devlet dairelerinden çıkmaları daha katı hükümlere bağlı iken Tanzimat sonrası hukuki düzenlemeler bu konuda bazı esneklikler ve hakların devlet memurları lehine düzenlenmesi ile hayata geçirildi. II. Mahmud devrinden itibaren nezaretlerin oluşmasıyla birlikte; sadece mesai bitiminde yapılacak işleri kalmayan kâtiplerin dairelerini terk edebilecekleri ve amirlerinse ortaya çıkabilecek herhangi bir acil iş üzerinde çalışmak üzere nazırlar gide- ne kadar dairelerinde nöbetleşerek kalmaları kararlaştırılmıştı (Yüksel 2014).

Öte yandan Osmanlı bürokrasisinde izin kavramı da çok fazla yaygın bir durum değildi. Bir memurun izinli sayılması için belli şartların oluşması gerekmektedir. Yıllık izin kavramının olmadığı Osmanlı devlet memurları sosyal anlayışında başta sağlık sorunları olmak üzere, hac izni (BOA, A.) MKT.MVL.30-53), vefat izni, evlilik izni gibi temel nedenler mazeret olarak kabul edilmiştir. Memurun hacca gitmesi o dönemin şartlarında üst makamlarca onanmak suretiyle gerekçe kabul edilip izin sebebi sayılmaktaydı. Yine memurun aile fertlerinden birinin vefatı izin sebepleri arasındaydı (BOA, ZB, 156-65). Evlilik izinleri de yine geçerli gerekçelerdendir (BOA, ZB, 112-2). Osmanlı arşiv kayıtlarında memur izinleriyle alakalı en fazla kayıt sağlık izinleri ile ilgilidir. Devletin farklı kurumlarında görev yapan memurlar zaman içerisinde yakalanmış oldukları hastalıklar nedeniyle üst makamlarına

izin için başvuruda bulunmuşlardır. Bunlara verilen cevaplar genellikle olumlu olmakla birlikte doktor raporu dahilinde yapılan müracaatlar daha fazla kabul görmüş ve gerekirse izinler uzatılmıştır (BOA, ML.EEM, 550-43).

Arşiv kayıtlarında Osmanlı devlet erkânının sağlık sorunlarına şifa bulma gayesiyle gerek yurt içinde gerekse yurt dışında kaplıcalara gittiğini gösteren çok sayıda kayıt bulunmaktadır. Kaplıca tedavisi görecekle olan asker veya sivil memurlar doktorların raporları doğrultusunda verilecek izinle yurt dışına gidebilmekte idiler. Bu izin süreçlerinin yazışmalar ile kayıt altına alınması zaruri idi. İzin belgelerinde izin gerekçesi, izne gidilecek adres ve tarih aralıkları belirtilmekte idi. (BOA, DH.UMVM, 89-42). Aynı şekilde izin dilekçelerinin üst makamlarca onaylanması zorunlu idi.

Devlet kaplıca tedavileri için memurlara izin hususunda hassasiyet gösterse de bu tedavi birkaç günlük tedavi olmaktan öte bölgeye ulaşım süresi ya da tedavi sürelerinin birkaç haftadan fazla sürmesi münasebetiyle hem maliyetli hem de zaman alan süreçlerdir. Bu tür uzun süreli kaplıca izinleri devlet işlerini aksatabilmekteydi. Dolayısıyla işlerinin aksamaması için memurun yerine vekil bulması zorunlu idi. Böylece kaplıca tedavisi alan memurun yerlerine yeni memurlar atanması suretiyle işlerin aksamaması sağlanmaya çalışılırdı (BOA, DH.MKT, 885-61). Mesela Atina Sefiri Mehmet Rifat Bey kaplıca tedavisi için Almanya'ya gitmek istemiş yerine de Maslahat gúzarını vekil olarak bırakacağını beyan etmiştir (BOA, Y.MTV, 246-89). Bu uygulamanın her zaman sorunsuz işlediğini iddia etmek oldukça zordur. Zira giden memurun yerine yenisini bulmak Osmanlı makamları için her zaman kolay olan bir pratik değildi. Bu nedenle bazı izin talepleri memurun yerine vekil bulamaması nedeniyle reddedilebiliyordu. Kaplıca izninin reddedilmesinin diğerk bir gerekçesi ise kaplıca mevsimi olmaması gerekçesiyle yapılmakta idi. Mesela arşiv kayıtlarından anlaşıldığı üzere Üsküdar Nahiyesi Müdürü Vecihi Bey, doktor raporu üzerine kaplıca izni istemesine rağmen kaplıca mevsimi olmadığı gerekçesiyle reddedildiği görülmüştür (BOA, DH. MKT 1264-35).

Kaplıca tedavisi memurlar tarafından istismar edilmiştir. Mesela kaplıca tedavisinin memuriyet yerini değiştirmede istismar konusu edildiği vakalara rastlanmaktadır. Örneğin 1899'da Sinop tahrirat müdürü Nureddin Bey doktor raporuna istinaden Çeşme ya da Havza kaplıcalarından birine gitmek üzere izin istemişti. Dahiliye Nezareti Nureddin Bey'in daha önce İstanbul'da çalıştığını, padişah iradesiyle Genç sancağı tahrirat müdürlüğüne atandığını, fakat memuriyetinin Sinop'a tahvil edildiğini göz önüne alarak Çeşme'ye gitme talebinin reddedildiğini bildirmiştir. Nezaret tarafından Kastamonu valiliğine gönderilen yazıda, Nureddin Bey'in kaplıca tedavisine gerçekten ihtiyacının bulunup bulunmadığının araştırılması istenmişti. Son olarak "bir yere firar etmeyeceğine vilayetçe emniyet hâsıl olduğu halde Havza'ya azimetine" izin verilmesi istenmiştir (Kuzucu, 2013).

Osmanlı Memur ve Bürokratlarının Kaplıca Seyahatleri

Osmanlı padişahları ve devlet erkânı da bu doğal tedavi merkezlerini sıkça ziyaret etmiş, hatta bazı kaplıcaların bakımı ve gelişimi için vakıflar kurarak destekler sağlamışlardır. Bu gelenek, Osmanlı kültürünün doğayla uyumlu sağlık anlayışını ortaya koymuş ve günümüze kadar etkisini sürdürmüştür (Başaran ve Algül 2024). Osmanlı devlet erkânı ve çeşitli kademelerdeki memurlar hastalık durumları ile alakalı zaman zaman gerek yurt içi gerekse yurt dışındaki kaplıcalara şifa amaçlı seyahat etmişlerdir. Yurt dışındaki kaplıcalar arasında genellikle Almanya, Fransa ve o dönemin Avusturya-Macaristan sınırlarında kalan Karlsbad'i tercih ettiklerini görmekteyiz. Yine Preveze Metropolit'i'nin tedavi için Karsbad bölgesine gittiği ve tedavisini tamamladıktan sonra izin talep etmesi kayıtlara yansımıştır (BOA, MV, 102-86). Bunların haricinde Balkanlarda yer alan şifalı sular da Osmanlı devlet erkânı ve memurlarının şifa aradıkları coğrafyalar olmuştur. Tedavi süreçleri iyileşme durumlarına göre doktor raporları ile desteklenmek suretiyle beş-altı ayı geçen kaplıca seyahatleri olmuştur (BOA, A.} MKT.NZD, 311-92).

Hanedan mensuplarının kaplıca seyahatleri yurt içine olduğu gibi Avrupa'daki kaplıcalara da gerçekleşmekteydi. Sultan V. Murad'ın oğlu şehzade Selahaddin Efendi'nin kaplıca seyahati için Avrupa kaplıcalarını tercih ettiğini görmekteyiz. Bu seyahatinde kendisine refakat eden teşrifat müdür muavini Fuad Bey, Maliye vekaletinden harcırahını talep etmiş ve talebi karşılık bulmuştur (BOA, MV, 187-9). Hanedan aile bireylerinin Avrupa'daki kaplıcalarını tercih etmeleri devletin diğer kademelerindeki memurların da ilgisini çekmekteydi. Karşılıklı etkileşim içerisinde olan erkân Avrupa'da farklı merkezlere tedavileri için seyahatler etmişlerdir. Duyun-u Umumiye memuru Fehmi Efendi'nin günümüzde de oldukça ün yapmış bir merkeze, Almanya'nın Nauheim şehrine gitmek için izin talebi olmuş, bu talep Sadrazam Ferit imzasıyla kabul edilmiştir (BOA, Y.A.HUS, 492-4).

Devlet bürokrasisi içerisinde yer alan isimlerden Balkan coğrafyasındaki Bihke'de kaymakamlık görevi sürdüren Hilmi Efendi'nin¹ kaplıca tedavisi için Avusturya'ya gitmesine dair izin yazısında da yer aldığı üzere tedavi göreceği kişinin mazereti ve ne türden hastalığa duçar olduğu yazışma evraklarında belirtilmiştir (BOA, TŞRBNM. 24-94). Arzuhalinde mazeretinin belirtildiği bir başka bürokrat ise Heyet-i Islahiye Azası Hıfzı Bey'dir. Kendisinin Yemen'de bulunduğu esnada hem egzama hem de romatizma hastalığına yakalandığı bu yüzden doktorların önerisi üzerine Bursa kaplıcalarında tedavi edilmek üzere izin verildiği Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemince kayıtlara geçmiştir (BOA, DH.MKT, 493-16).

Avrupa kaplıcalarının tercih edilmesi kadar başta Bursa ve Yalova olmak üzere Osmanlı kaplıcalarına da devlet ricali tarafından seyahatler gerçekleştirilmiştir. II. Mahmud'a Musahib vazifesinde bulunan Cavid Ağa'nın mahdumları ile

hava değişikliği ve tedavi sebebiyle Bursa'ya gittiği anlaşılmaktadır. Bu seyahat Bursa Mütesellimi Kani İsmet tarafından Darussaade Ağası'na yazılı olarak bildirilmiştir (BOA, TS.MA.e, 457-9).

Anadolu'da Bursa-Yalova bölgesi termal kaplıcaları kadar önemli olan bir başka merkez de Havza kaplıcalarıdır. Havza'nın idari, ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan gelişiminde kaplıcalar doğrudan etkili olmuştur. Mesela 1881 yılında kaza statüsüne kavuşmasında kaplıca girdilerinin rolü büyüktür. Havzanın kaplıca turizmi münasebetiyle önemli gelir kaynağına sahip olması bölgenin statüsünün değişmesi için yeterli bir unsur olarak gösterilmiştir. Bu kaplıcalar Osmanlı devlet ricali'nin ve daha sonraki dönemlerde de Mustafa Kemal'in ziyaret ettiği ve tedavilerini sürdürerek şifa bulduğu bir merkez konumundadır. Mustafa Kemal'in de övgüsüne mazhar olan bölge için kendisi Havzalıların samimiyeti ve Havza'nın şifalı suları sayesinde memleket için çalışma imkânı bulunduğunu, aksi halde rahatsızlığı münasebetiyle hizmetinden geri kalacağını dile getirmiştir (Kuzucu 2013). Osmanlı bürokrasisinin Havza kaplıcalarına gitmek için çok sayıda izin talep ettiği arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bu bölgede yer alan kaplıca hamamlarının tamirinin de yine devlet kontrollünde yapıldığı bilinmektedir. Sultan Abdülaziz devrinde tadilat için gerekli taleplerin olduğu Şura-yı Devlet evrakından anlaşılmaktadır (BOA, ŞD, 1782-41). Aynı kaplıca 1890 yılında yeniden tadilat görmüştür (BOA, ŞD. 1790-39). Mezûr kaplıca daha sonraki dönemlerde soruşturmalara konu olmuştur. Dahiliye sabık Nazırı Memduh Paşa'nın, Sivas Valisi iken Sadi Paşa'nın Havza'da vakfettiği kaplıca hamamı suyunu gasp ettiği ve mezar taşlarıyla kaplıca gelirlerini de kendi adına yaptırdığı otel ve hamam inşasında kullandığına dair açılan soruşturma Dahiliye Nezareti'nce kayıtlara geçmiştir (BOA, DH.MKT, 2616-10).

Savaş yıllarında da yaralı zabıtlar için kaplıca tedavisi başvuru yöntemleri arasındaydı. Trablusgarb Savaşı yıllarında yaralı ve yorgun zabıtların herhangi bir ücret ödemeksizin Almanya kaplıcalarına gönderilmesi gündeme gelmiştir. Günümüzde de kaplıcalarıyla ünlü olan

¹ Devlet arşivlerinde özet kısmında Kaymakam Ali Efendi olarak okunmuşsa da belgenin orijinalinde ismin Hilmi Efendi olduğu tespit edilmiştir. (<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=30724269&Hash=B33BCBE405B562BE61E118ADB12D83F0563BEAE61A51CE0265B00500C15F5860&Mi=1&A=29> Erişim Tarihi 07.04.2025).

Württemberg'e ya da Bad Mergentheim'e gönderilmeleri konusunda yazışmalar söz konusudur (BOA, 110-9-1-5). Buna karşılık Birinci Dünya Savaşı yılları Osmanlı Devleti'nde turizmin geliştirilmesi için çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Özellikle Almanların Osmanlı coğrafyasındaki önemli yerleri görmeleri için Alman girişimciler ve Osmanlı bürokratları arasında önemli diyaloglar yaşanmıştır (Yüksel 2010).

Tedavi süreçlerinin Osmanlı devlet memurları tarafından istismar edildiği vakalara da rastlanmıştır. Tedavi maksadıyla yurt dışına giden bürokratlar buralarda kötü alışkanlıklara duçar olmuştur. Mesela yurt dışına tedavi amacıyla giden bazı askeri memurların gittikleri yerlerde kumara müptela oldukları anlaşılmaktadır. Mesela Siverek Mebusu Nurettin Bey'in oğlu İhtiyat Mülazımı Atıf Bey, savaş yıllarında tedavi için İsviçre'nin Davos sanatoryumuna gönderilmiştir. Atıf Bey'in Davos'ta otelde kaldığı süre içerisinde kumar ve sefahate düştüğüne dair bir istihbarat alınmıştır (Şahin 2019).

Osmanlı kaplıcaları içerisinde önemli bir yere sahip olan Yalova Kaplıcalarının işletilmesi de ilginç sayılabilecek örneklerdendir. Yalova kaplıcaları 1909 yılına kadar Maliye Nezaretince işletilmekte idi. Bu tarihten sonra ise işletme özel bir şirkete devredildi. Kaplıca'yı Reşid Bey ve ortaklarından Bahayas ile Konstantin ve bunların kurduğu Hamamlar Şirketi işletecekti. Ancak işletme Maliye Nezareti'nden devraldıktan iki sene sonra amacına uygun işletilmediğine ilişkin şikâyet mektupları alınmaya başladı. Bu şikâyetlere göre hamam kumarhaneye dönüştürülmüş ve çeşitli kumar oyunları oynatılmaya başlanmıştı (BOA, DH.İD. 68-15). Mezkûr kaplıcalar ile alakalı verilen şikâyet dilekçeleri üzerine ahalinin buralarda soyulduğu, kaplıcalarda Rulet, Parti Şovu ve bakara isimleri verilen çeşitli oyunlar oynatıldığı kayıtlara geçmiştir (Şahin 2020). Benzer uygulamaların XIX. Yüzyıl Avrupa'sında da olduğu görülmektedir. Avrupa'da kaplıca kasabalarında kumar ve bahis olaylarının görülmesi özellikle kumar kasalarına izin verilmesiyle başlamıştır. Çeşitli tartışmalara yol açan bu uygulama Fransa'da 1836 yılında kaldırılmıştır (Şahin, 2020).

Osmanlı Devlet Kayıtlarında Yabancı Diplomatların Kaplıca Seyahatleri

Kaplıca seyahatlerinin uluslararası anlamda diplomatik ilişkilere konu olduğu görülmüştür. Yalnız Osmanlı Devleti bünyesinde olan milletlerin yetkilileri değil, diğer devlet yetkililerinin ve yöneticilerinin de Osmanlı coğrafyasındaki kaplıcalara seyahatleri söz konusudur. Hatta zaman içerisinde kaplıca diplomasisi olarak ifade edebileceğimiz temaslar olmuştur. Mesela Balkan bunalımının sürdüğü dönemlerde bölgedeki devlet adamlarının Avrupa'daki diplomatik temaslarının yakından takip edilmiştir. Bulgar Prensinin her sene Avrupa'ya kaplıca seyahati bahanesiyle gittiği ve burada Avrupa hükümetleri ve hükümdarları ile çeşitli temaslarda bulunduğu anlaşılmaktadır (BOA, A.}MTZ. 04). Başka bir kayıtta da Bulgaristan Çarı Ferdinand, refikası Mary Louis ile birlikte tedavi maksadıyla Sofya'dan Avusturya'ya hareket ettikleri anlaşılmaktadır (BOA, HR.SFR.04,344-18).

Avrupa diplomasisinin takip edilmesine dair, Avusturya-Macaristan İmparatoru'nun yaz mevsimini geçirmek üzere Ischl'e gittiği sırada ülkenin Hariciye Nazırının da Fransa kaplıcalarına dört haftalık süreyle gittiği Hariciye Nezareti kayıtlarına yansımıştır. Bu süre içerisinde Hariciye Nezaretine Şube müdürlerinden birinin vekalet edeceği aktarılmıştır (BOA, HR.SYS, 166-16). Avusturya-Macaristan Hariciye Nazırı Comte Goluchowski² daha sonraki yıllarda da Fransa kaplıcalarını tercih etmiştir (BOA, HR.SYS, 172-113).

Osmanlı coğrafyasında görev yapan yabancı bürokratların kaplıca seyahatleri de devlet gündeminde yer almıştır. Dersaadet Fransa Sefirinin kaplıca seyahati için Yalova bölgesine gelmesi üzerine olağanüstü tedbirler alındığı ve Sefirin korunması için gerekli yazışmaların yapıldığı bilinmektedir (BEO, 801-60009). Osmanlı Devleti'nde görev yapan yabancı asker ve bürokratların doktor raporları doğrultusunda kaplıca merkezlerine gönderilmeleri devletin ti-

² 1895-1908 yılları arasında Avusturya-Macaristan Hariciye Nazırlığı görevini üstlenmiş Polonya asıllı diplomat.

tizlikle takip ettiği konular arasındadır. Örneğin Jandarmada görev yapan İngiliz Binbaşı Stanley Clarke isimli bir subayın rahatsızlanması üzerine durum ile ilgilenilmesi ve takibinin yapılması Rumeli müfettişliğince bildirilmiştir (BOA, BEO, 2601-195004).

Kaplıca seyahatlerinin ötesinde Osmanlı coğrafyasında turizmin canlanması için çeşitli girişimler de olmuştur. Yabancıların ülke içerisindeki tarihî ve turistik mekânlarda gezinebilmeleri veya araştırma ve incelemelerde bulunabilmeleri için gerekli olan işlemler Emniyet-i Umumiye'nin bilgisi dahilinde Dahiliye Nezaretince yürütülmekteydi. Dışarıdan gelenlerin rahat bir şekilde dolaşmaları için gerekli tedbirler alınmakla beraber özellikle Alman turistler görülmeye değer merkezlerde rahatlıkla incelemelerini sürdürmüşlerdir (Yüksel 2012).

SONUÇ

İnsanlık tarihi boyunca temizlenme ve hastalıklardan arınma amacıyla kullanılan kaplıcalar hamamlarla birlikte devlet yönetimlerinin dikkatini çekmiş, inşa edilmelerinden onarımlarına kadar pek çok aşama bizzat devlet eliyle gerçekleştirilmiştir. Yeraltı sularının çıktığı yerlerde etraflarına tesisler yapılmak suretiyle temelinde şifa dağıtan bu yerlere farklı coğrafyalardan yapılan seyahatler, tarihin en eski turizm faaliyetleridir.

Evliya Çelebi, İbn Batuta gibi seyyahların, Neşri ve Aşıkpaşazede gibi isimlerin eserlerinde kendilerine yer bulan adından söz ettiren bu mekanlar şifa kaynağı olmaları münasebetiyle kutsiyet arz etmişlerdir. Öte yandan yabancı seyyahların da Osmanlı coğrafyasında yer alan kaplıcalarla ilgili önemli tespitlerin olduğu görülmektedir. Hans Dernschwam ve Ogier Ghiselin de Busbecq gibi Osmanlı topraklarında dolaşan Avrupalı seyyahlar, Türklerin hamam ve kaplıca kültürüne hayranlıkla yaklaşırlar. Kaplıcaların sadece sağlık değil, sosyal ve dini bir temizlik alanı olduğunu da vurgularlar. Busbecq, özellikle İstanbul'daki sıcak sular ve halkın buralara ilgisinden bahseder.

Halk tarafından şifa kaynağı olarak ilgi gören kaplıcalar gerek Osmanlı Devleti gerekse Av-

rupalı devlet yetkililerinin tercih ettikleri tedavi merkezleridir. Yönetici ve bürokratların üst düzey görüşme ve kulis faaliyetlerine de ev sahipliği yapan kaplıcalar eski çağlardan günümüze hemen her kesimin tercih ettiği merkezler halini almıştır. Özellikle yönetici ve bürokratların tedavi faaliyetlerinin yanında haftalar bazen de aylar süren kaplıca serüvenleri kendilerine bu merkezlerde siyasi kulis yapma fırsatı da tanımıştır. Avrupa'nın ve Osmanlı coğrafyasının çeşitli kaplıca merkezlerinde toplanan Türk ve yabancı devlet adamları kendi devlet çıkarları ve kişisel menfaatleri için de buralarda faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Tarihi süreç içerisinde kaplıca merkezlerinde başta kumar olmak üzere toplum tarafından kabul görmeyen gayri ahlaki faaliyetlerin yürütüldüğüne dair bazı vakalar da olmuştur.

Osmanlı Devleti yöneticilerinin ve bürokratları kaplıca faaliyetleri hem sağlık hem de sosyal ve siyasi amaçlarla önemli bir yer tutmuştur. Bu yerler devlet adamları için tedavi ve sosyalleşme mekânı olarak öne çıkarken diğer aynı zamanda dinlenme, kararlar alma ve gayri resmi görüşmeler için bir alan olmuştur. Osmanlı elitlerinin sıkça kullandığı kaplıcalarda bu kişiler için özel odalar ve ayrılmış özel zaman dilimleriyle hizmet vermekteydiler.

KAYNAKÇA

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası, BEO, 801-60009, H. 16.01.1314.
BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası, BEO, 2601-195004, H.13.04.1323.
BOA, Hariciye Siyasi, HR.SYS. 166-16 - 0 M-04-07-1898.
BOA, Hariciye Siyasi, HR. SYS, 172-113, M. 24.07.1906.
BOA, Hariciye Şifre, HR.SFR.04,344-18 M.25.06.1894.
BOA, Dahiliye İdare, DH.İD. 68-15, H.18.10.1331.
BOA, Dahiliye Mektubi, DH.MKT, 2026-87, H. 11.05.1310
BOA, Dahiliye Mektubi, DH.MKT, 493-16, H. 24.01.1320.
BOA, Dahiliye Mektubi, DH.MKT, 781-51, H.05.08.1321.
BOA, Dahiliye Mektubi, DH.MKT, 885-61, H.08.06.1322.
BOA, Dahiliye Mektubi, DH. MKT, 1264-35, H. 13.11.1325.
BOA, Dahiliye Mektubi, DH.MKT, 2190-106, H.5.12.1316.
BOA, Dahiliye Mektubi, DH.MKT, 2614-10, H. 26.10.1326.
BOA, Dahiliye Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü DH.UMVM, 89-42, H.25.03.1336.
BOA, İrade Meclisi Vala İ.MVL, 384-16810, H.26.04.1274.

Mehmet Ali Karaman

- BOA, İtalyan Savaşı Evrakı, 110-9-1-5, M. 04.12.1912.
- BOA, Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti ML.EEM, 550-43, R-11-03-1322.
- BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları, MV, 187-9, H. 02.05.1332.
- BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları, MV, 102,86, H. 12.04.1319.
- BOA, Meclis-i Vala, MVL, 1042-19, H. 14-04-1284.
- BOA, Meclis-i Vala, MVL, 682-79, H-27-02-1281.
- BOA, Sadaret, Bulgaristan Evrakı (04), A.}MTZ. 04, H. 19.08.1324.
- BOA, Sadaret Mektubi Mühimme, A.} MKT.MHM. 367-32, H.29.06.1283.
- BOA, Sadaret Mektubi Mühimme, A.} MKT.MHM.414-89, H. 07.04.1285.
- BOA, Sadaret Mektubi Meclis-i Vala A.}MKT.MVL.30-53, H.16.10.1266.
- BOA, Sadaret Mektubi Nezaret ve Devair Evrakı, A.}MKT. NZD, 311-92, H.18.10.1276.
- BOA, Şura-yı Devlet, ŞD. 1782-41, H.17.12.1287.
- BOA, Şura-yı Devlet, ŞD. 1790-39, H.26.04.1308.
- BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Evrakı, TS.MA.e, 457-9, H. 15.06.1256.
- BOA, Taşra Evrakı Bosna Müfettişliği, TŞRBNM, 24-94, H.27.01.1281.
- BOA, Yıldız, Hususi Maruzat, Y.A.HUS, 492-4, 23.06.1323.
- BOA, Yıldız Perakende Mabeyn ve Saray Görevlileri Maruzatı Y..PRK.SGE, 3-19, H-29-12-1305.
- BOA, Yabancı Arşivler Makedonya Arşivi YB. 021, 88/69, R. 02.04.1306.
- BOA, Yıldız Perakende Umumi, Y.PRK.UM, 26-43, H.17.07.1310.
- BOA, Yıldız Perakende Başkitabet, Y.PRK.BŞK, 8-35, H.15.04.1301.
- BOA, Zabtiye Nezareti ZB. 156-65, R.15.08.1317 -112-2, R.21.08.1305.
- Akbulut G. (2010). Türkiye’de Kaplıca Turizmi ve Sorunları, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9(1):35-54.
- Atsız H.N. (1992). *Aşıkpaşaoğlu tarihi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Başaran Ş. ve Algül H. (2024), Osmanlı Devleti’nden Cumhuriyet’e Geçiş Sürecinde (1800-1949), Kaplıcaların İşletilmesi, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 10, (4): 405-424.
- Güneş, M. (2024). Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Osmanlı Devleti’nde Görev Yapan Akşehir Doğumlu Memurlar [18791913], *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 22: 104-130.
- İbn Battuta. (2004). *İbn Battuta Seyahatnamesi I-II*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Kazım Taşkent Klasik Yapıtlar Dizisi.
- İnan, A. (1983). *M. Kemal Atatürk’ün Karlsbad Hatıraları*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İkdam 21 Mayıs 1915, s.4.
- Karakaya E. (2001). Kaplıca, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 24: 351-353.
- Kuzucu K. (2013). Osmanlı Döneminde Havza Kaplıcaları ve Kasabanın Sosyo-Ekonomik Gelişimindeki Rolü, *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canık*, 1: 323-338.
- Neşri. (1995). *Kitab-ı Cihanüma, Unat - Köymen*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şahin Allahverdi R. (2019). *İsmiyle Yaşayanlar Siyavuşpaşa Vakıfları*. İstanbul: İdeal Kültür Yayınları.
- Şahin G. (2007). *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.
- Şahin Kurnaz F. (2019). I. Dünya Savaşı ve Sonrasında Kumarın Yaygınlaşması ve Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirler, *SEFAD*, 41: 405-426.
- Şahin Kurnaz F. (2020). II. Meşrutiyet Döneminde İstanbul’da Sosyal Bir Problem Olarak Kumar İletisi, *Belleten*, 84-301: 1143-1174.
- Şahin Kurnaz F. (2020). Tanzimat Sonrasında Osmanlı Devleti’nde Kumar Yasalarının Gelişimi, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 17-34: 550-582.
- Taşlıgil, N. (1995). Manisa’nın Termal Turizm Potansiyeli, *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı: 30: 299-317.
- Yılmazyaşar, H. (2018). Bursa Eski Kaplıca: Mimar ve Yapının Orijini Meselesi, *ABAD*, 1 (2) 3-43.
- Yüksel A. (2010). Zamansız Bir Teşebbüs: I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nda Turizmi Geliştirme Gayretleri, *Doğu Batı*, 52: 201-229.
- Yüksel A. (2012). II. Abdulhamid Döneminde Bilimsel, Kültürel ve Turistik Amaçlarla Osmanlı Ülkesine Gelen Almanlar, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5/5:413-433.
- Yüksel A. (2014). Osmanlı Devlet Dairelerinde Mesai Kavramı ve Uygulanması (18.-20. Yüzyıllar), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XVI/1: 19-49.

